

NOCHIZIQLI TAFAKKUR MURAKKAB, TIZIMLI HODISA SIFATIDA

Z.Muminova

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti dotsenti.

Annotatsiya

Nochiziqli tafakkur – bilish jarayonining komponentlaridan biri hisoblanib, tafakkur yo'nalishining ko'p variantlilik bilan xarakterlanib, bilishda tizim tabiatini yagona qat'iy aksiomalar sistemasi, qonunlarda adekvat aks ettirib bo'lmazligi bilan ifodalanadi. Nochiziqli tafakkur tarzida sistemaga ta'sir etuvchi zaif ta'sirlar ham e'tibordan chetlashtirilmaydi. Sababi sistema fluktuatsiyalardan ham ta'sirlanadi. Kichik fluktuatsiyalar ta'siri hatto butun sistema strukturasi tubdan o'zgartirishi mumkin. Demak, tizimning doimo barqarorligi, chiziqli holatiga kafolat bo'lmaydi.

Kalit so'zlar. Nochiziqli tafakkur, fizik, biologik va ijtimoiy jarayonlar, bifurkatsiya.

Annotation

Nonlinear thinking is considered one of the components of the cognitive process and is characterized by the multiplicity of the way of thinking, and the nature of the system in cognition cannot be adequately reflected in a single fixed system of axioms and laws. In the non-linear way of thinking, weak effects affecting the system are not ignored. The reason is that the system is also affected by fluctuations. The effect of small fluctuations can even fundamentally change the structure of the entire system. Therefore, there is no guarantee of constant stability and linearity of the system.

Key words. Non-linear thinking, physical, biological and social processes, bifurcation.

Nochiziqli tafakkur tarzida sistemadagi beqarorlik, xaotik holatlar tafakkurdan o'rin oladi, ya'ni ularni ham e'tibordan chetga chiqarmaydi. Sistemaga tasodifiy ta'sirlarning roli yechuvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Bu o'z navbatida nochiziqli tafakkurning ehtimoliy tafakkurlashi bog'liq ekanligidan dalolat beradi»⁷⁰.

Nochiziqlik jarayonining amalga oshishi uchun fundamental mexanizm vazifasini bifurkatsiya bajaradi. Chunki bifurkatsiya davrida sistema rivojlanishining bir necha yo'llari va variantlari vujudga keladi. Bu yo'llar va variantlar bir-biridan tubdan farq qilishi mumkin. Sistemaning qaysi yo'ldan borishi esa ko'p jihatdan sistemadagi xaos holatining darajasiga bog'liq. "Nochiziqli sistemalarda mikro darajadagi xaos, inqirozni keltirib chiqaruvchi faktor emas, balki o'z-o'zini tashkillashtirish uchun yangi kuch va turtki bo'ladi"⁷¹. Ya'ni, sistemadagi mikro xaoslar, sistemaning halokatiga emas, o'z-o'zini tashkillashtirishiga va yangi-yangi sifatlarga ega bo'lishiga olib kelishi ta'kidlanmoqda. Shu o'rinda sinergetikada xaosning ikki tabiatga ega bo'lgan hodisa sifatida e'tirof etilishini ta'kidlash lozim. Bir tomondan, u bunyodkor bo'lishi, ikkinchi tomondan, vayronkor tabiatga ega bo'lishi mumkin. «Biz nochiziqlik deganda, sifat jihatdan har xil yechimlarga ega bo'lgan funksiyalarning notekis o'sishini tasvirlaydigan matematik tenglamalarni

⁷¹ Курдюмов С.П., Князева Е.Н. Основные принципы синергетического мировоззрения. - М., 2004. - С. 96

tushunamiz»⁷², deb yozadi A.S.Ryabov.

Nochiziqli dunyo erkinliklarga boy, o'zini o'zi takomillashtirish imkoniyati keng bo'lgan va biz odatlangan chiziqli tartiblarga bo'ysunmaydigan dunyo bo'lib, u o'ziga xos murakkabliklarga egadir. Uning tarmoqlangan aloqadorliklari ko'p bo'lgani uchun ham o'zini o'zi tashkillashtira oladi. Bu dunyodagi tasodiflar o'zining qat'iy qonuniyatlariga egadir. Shu sababli, sinergetikada tasodiflar chiziqli dunyodagidek diterminatsion aloqadorlik qonuniyatlariga bo'ysunmaydi.

Nochiziqlilik, tafakkurlashga, inson axloqiga, umuman, inson ma'naviy borlig'iga, uning shakllanish jarayoni va mavjudligiga xos ajralmas jihatdir. Nochiziqli dunyo, o'zini o'zi tashkillashtiruvchi, o'zini o'zi tuzatuvchi, o'zini o'zi muvofiqlashtiruvchi, o'zini o'zi moslashtiruvchi dunyodir.

Inson bilish jarayonida nochiziqlilikning namoyon bo'lishi haqida gapirar ekanmiz, nochiziqli tafakkur masalasiga alohida to'xtalib o'tishimiz lozim deb hisoblaymiz. XX asr boshlarida qo'lga kiritilgan ilm-fan, texnika yutuqlari, bundan tashqari, murakkablashib borayotgan ijtimoiy siyosiy munosabatlar, bizni o'rab turgan borliq va undagi murakkab jarayonlarni faqatgina klassik mexanika qonunlari doirasida tushuntirib bo'lmashligini ko'rsatib berdi. Insoniyat amaliy faoliyati davomida shunday hodisalar bilan to'qnashadiki, ularni o'sha davrda mavjud bo'lgan nazariyalar doirasida, ditermenistik sistema asosida tushuntirib berish mushkul bo'lib qoldi. Murakkab jarayonlarni va murakkab strukturalarni, murakkab sistemalarni izohlay olish imkoniyatiga ega bo'lgan tafakkur tarziga ehtiyoj tug'ildi. Nochiziqli tafakkur tarzi tushunchasining shakllanishi va rivojlanishi bevosita sinergetika bilan bog'liqdir. Ushbu tushuncha fanga fizik olim L. I. Mandelshtam tomonidan kiritilgan. "Sinergetikada I. Prigojin, G. Xaken, S. Kurdyumov singari olimlarning xatti-harakati bilan nochiziqli tafakkur zamonaviy postnoklassik fan paradigmasiga aylandi"⁷³. Garchi nochiziqli tafakkur tarzi, yangicha tafakkur tarzi bo'lsa-da, bugungi kunda u umumilmiy tafakkur tarzi darajasiga ko'tarildi. Nochiziqli tafakkur tarzida, fizik, biologik va ijtimoiy jarayonlarda beqarorlik, nomuvozanatlik, ko'pma'nolilik, tanlash imkoniyati, yangi strukturalarni o'z-o'zini yaratish jarayoni e'tirof etiladi. I. Prigojin va I. Stengerslarning "Xaosdan tartibot" asarida "Bizning borliq haqidagi tasavvurlarimiz radikal o'zgarishlarni boshdan kechiryapti. Ko'p xillilik, murakkablik, shiddatli harakatlarni o'zlashtirish tomon o'zgaryapti"⁷⁴, deb nochiziqli tafakkurni bugungi kunda nafaqat ilmiy tafakkur tarzi, balki ijtimoiy tafakkur tarziga ham aylanib ulguraganligiga ishora qilinadi. Sinergetika "Yangi falsafiy tafakkur usuli sifatida bir chiziqlilik bilan birga chiziqsizlik tamoyilini ham yoqlaydi. Bu tamoyil taraqqiyot oldindan belgilab qo'yilgan muqarrar bir yo'ldan ketmay, har bir narsaning ichki bir xususiyati va tashqi aloqadorligi negizida har safar yangi va betakror yo'ldan borishini ko'rsatadi"⁷⁵.

Nochiziqli tafakkur tarzining o'ziga xos jihatlaridan biri shundaki, unda

⁷² Рябов А.С. Категория случайности в свете синергетики // <http://www.dslib.net/ontologia/kategoriya-sluchajnosti-v-svete-sinergetiki.html>

⁷³ Лебедев С. А. Философские науки: Словарь основных терминов. - М., 2004. – С. 320

⁷⁴ Пригожин И., Стенгерс И. "Порядок из хаоса". - М.: "Прогресс". 1986. – С. 182

⁷⁵ Абдурахмонов А. Сinergetika metodi hozirgi zamon faniда // Сinergetikанинг табиий- илмий ва фалсафий муммолари. - Н.: НамДУ., 2009. – Б.37.

insonning kelajakni bashorat qilish imkoniyatlari nihoyatda cheklanadi. Bundan tashqari, nochiziqli tafakkur tarzi doimo yangiliklarga tayyorligi bilan ham ajralib turadi. Agar chiziqli doimiylik, muvozanat holati, qat'iy algoritmik ketma-ketlik va muqobil variantlarni inkor etish bilan xarakterlansa, nochiziqlik, o'zgaruvchanlik, xilma-xillik, beqarorlik, muvozanat holatidan uzoqlashish, tasodif va bifurkatsion holatlar bilan xarakterlanadi. «Sinergetik yondashuvga ko'ra nochiziqli tafakkur o'z tarkibiga kaos, tartibot, nomuvozanatlik, o'z-o'zini tashkillashtirish, bifurkatsiya, kogerent va kooperativ jarayonlarning obrazini konseptual unsur sifatida kiritib, postklassik fanning g'oyaviy-nazariy va metodologik zaminiga aylanmoqda»⁷⁶.

“Shuni inobatga olmog'imiz lozimki, sinergetika ilmiy yo'nalishi vujudga kelguniga qadar nochiziqli, muvozanatsiz, betartib holatlarga ijobiy munosabatda bo'linmagan. Aynan sinergetika ta'limoti tufayli tartibsizlik (kaos) holati ham taraqqiyot uchun, yangi tizim hosil bo'lishi uchun muhim ahamiyat kasb etishi isbotlandi. Sinergetikada beqarorlik va kaos kategoriyalarining o'zaro munosabati ham o'rganiladi. Mazkur ilmiy soha tadqiqotchilarining fikriga ko'ra har qanday eski tuzilma yangi tuzilma bilan almashinar ekan, dastlab beqarorlik, kaos yuz beradi, tizimdagi unsurlar barqarorligiga putur yetadi»⁷⁷.

Murakkab, ko'p qirrali, ko'p variantli, nochiziqli sistemalar sinergetikada dissipativ sistemalar deb ham yuritiladi. Ko'plab o'zaro aloqada bo'lgan qismlardan tashkil topgan sistema, o'z-o'zini tashkillashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu jarayonning, ya'ni o'z-o'zini tashkillashtirishning asosiy talabi, ushbu ko'plab o'zaro aloqada bo'lgan qismlardan tashkil topgan sistema, ochiq sistema bo'lishi lozim. Ya'ni, bu sistema o'zini o'rab turgan muhit bilan axborot, energiya va massa almashib turish imkoniyatiga ega bo'lishi lozim. Yuqoridagi xossalarga ega bo'lgan va evolyutsion harakat belgilarini o'zida mujassamlashtirgan tizimlarni nochiziqli, dissipativ tizim deb aytishimiz mumkin bo'ladi. Kurdyumov: “Nochiziqli olam bu – an'anaviy, klassik fan qonuniyatlaridan farq qiluvchi olamdir. Bu murakkab strukturalar, turli qismlardan tashkil topgan evolyutsion bir butunlikdir»⁷⁸, deb ta'rif bergan. Nochiziqli sistemalarning o'ziga xos jihatlaridan biri, ulardagi evolyutsiya suratini shiddat bilan o'sib borishi hisoblanadi. Notirik tabiatdan tirik tabiatni kelib chiqishi, tirik tabiat, xayvonot olamidani insoniyatning ajralib chiqishi, bugungi kundagi insoniyat dunyosidagi shiddatli o'zgarishlar, ijtimoiy munosabatlarning murakkablashib borishi, insoniyat evolyutsiyasining surati tezlashib, oshib borayotganligidan dalolat beradi. Masalan, o'rta asrlar bilan solishtirilgan bo'lsak, islom mafkurasi VII asrda Arabiston yarim orolida paydo bo'ldi va O'rta Osiyoga kirib kelguniga qadar II asr vaqt kerak bo'ldi. Bugungi kunda esa, istalgan g'oya, yangilik nihoyatda qisqa muddatda istalgan hududga kirib bora oladi. Bu insoniyatni, jamiyatni ochiq tizimligi, bugungi kunda tashqi muhit bilan axborot va energiya almashish imkoniyatlari va suratlarini oshganligi, evolyutsiya surati oshganligi bilan belgilanadi. Bifurkatsion nuqtalar orasidagi masofa qisqarib bormoqda. Yana tarix nuqtayi

⁷⁶ Абдурахмонов А. Сinergetика методи hozirgi zamон fanida // Сinergetikaning tabiiy- ilmiy va falsafiy muammolari. - Н.: НамДУ., 2009. – Б.37

⁷⁷ Бозаров Д. Сinergetик парадигма. – Т., Тафаккур, 2010. -Б. 20.

⁷⁸ Курдюмов С.П., Князева Е.Н. Сinergetика: нелинейность времени и ландшафты коэволюции. - М.: Едиториал. 2007. - Б 19

nazaridan tahlil qiladigan bo'lsak, Insoniyat qadimgi tosh davridan o'rta tosh davriga o'tishiga bir necha million yil, o'rta tosh davridan yangi tosh davriga o'tishiga besh ming yil, bronza davriga o'tishiga ikki ming yil, temir davriga o'tishiga ming yil kerak bo'lgan. Yoki ibtidoiy jamoa davri bir necha million yil davom etgan bo'lsa, quldorlik bir necha ming yil, feodalizm bir necha yuz yil, kapitalizm bir necha o'n yilliklarda davom etayotganligini ko'rib o'tishimiz mumkin. XX asr oxirlari texnika asri deb nomlangan bo'lsa, XXI asr boshlari allaqachon informatika asriga aylandi. Bu insoniyat evolyutsiyasi su'rati shiddat bilan o'sib borayotganligidan dalolat beradi. Ushbu jarayonda nochiziqlik, yoki dissipativlik retseptor vazifasini bajardi.

“Sinergetik tafakkur ilmiy ijodni nochizikli tarzda tahlil qilish orqali uning murakkab va ochiq tizim hamda o'z-o'zini tashkillashtirish xususiyatiga ega ekanligini ko'rsatishi bilan ham metodologik ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, ilmiy ijoddagi tasodifiy (fluktuatsiyaviy), beqaror holatlar, ijodiy fikrlar rivojida kaosdan tartibga o'tish, ijodiy potentsialdagi entropik va negentropik o'zgarishlar, nochizikli ilmiy ijodiy izlanishlarni ko'p variantlilik masalalari ham sinergetik tafakkur doirasida batafsil tadqiq etiladi. Mazkur tafakkur uslubining shakllanganligiga ko'p bo'lmagan bo'lsa-da, uning ilmiy ijodiy tadqiqotlarga ko'rsatayotgan ta'siri beqiyos hisoblanadi”⁷⁹.

Ochiq tizim ekanligi insonda nochiziqlikni ta'minlaydi. U ham jismonan, ham ruhan-ma'nan dissipativ, ya'ni murakkab, nochizikli, ochiq sistema hisoblanadi. Ya'ni, inson doimiy tarzda o'zini o'rab turgan tashqi olam bilan energiya, axborot va modda almashinish munosabatida bo'ladi. Oziqlanadi, nafas oladi, modda va issiqlik almashadi, ko'payadi, nobud bo'ladi, bilish, tafakkurlash, ijod qilish jarayonida axborot almashadi. Moddiy va ma'naviy qadriyatlarni yaratadi, muloqotda va munosabatda bo'ladi. Ana shu xossa va hususiyatlarga ega bo'lgan inson, o'zining turli ehtiyojlarini qondirish maqsadida yana boshqa dissipativ sistemalarni ham yuzaga keltiradi, masalan, oila, mahalla, maktab jamiyat. V.P.Branskiyning fikricha, “Harakatlanayotgan va rivojlanayotgan murakkab sistemalarning barchasi uchun quyidagi uchta xislat xosdir: 1. Murakkab ichki tuzilma; 2. Namoyon bo'lish shakllarining xilma-xilligi; 3. Tashqi muhitga moslashish”⁸⁰. Ushbu uch holatni inson tafakkuri va bilish jarayoni bilan analogik tahlil qilishga harakat qilamiz. Dastlab murakkablik haqida aytish joizki, biologik jihatdan inson nihoyatda murakkab tuzilganligi hammamizga ma'lum. Faqatgina miyaning o'zi milliardlab neyronlardan tuzilganligi fikrimizga dalil bo'la oladi. Ijtimoiy-ruhiy jihatdan esa, inson undanda murakkabroq tuzilmadir. Ijtimoiy mavjudtda sifatida insonni shakllantiruvchi elementlarga, tafakkurlash, ijod, ruhiyat, tarbiya, axloq, fan, din, san'at kabi yana ko'plab elementlarni kiritishimiz mumkin. E'tiborimizni qaratishimiz lozimki, ijtimoiy jihatdan insonni shakllantiruvchi elementlarning o'zi ham murakkab sistemalardir. Masalan, fan, dunyoqarash yoki ruhiyat. Ushbu murakkab sistemalarning o'zaro munosabati va variatsiyasidan yana bir murakkab sistema, inson ma'naviy borligi shakllanadi.

Namoyon bo'lish shakllarining xilma-xilligiga keladigan bo'lsak, bu yerda

⁷⁹ Кодирова З. Синергетик тафаккур ва ижод // Синергетиканинг табиий- илмий, фалсафий муаммолари. - Н.: НамДУ., 2009. 94-95 б.

⁸⁰ Бранский В.П. “Теоретические основания социальной синергетики” // Вопросы философии, 2002. - Б 117

tanlash imkoniyati va nochiziqlik hal qiluvchi omil vazifasini bajaradi. Gap shundaki, sistemani tashkil etuvchi elementlar insonlarda turlicha variatsiyalanadi, ya'ni turli variantlarda namoyon bo'ladi. Ushbu elementlar turli insonlarda turlicha ta'sir nisbatiga ega bo'ladi. Hattoki, bitta ijtimoiy muhitda, bir xil sharoitda turlicha ta'sir va turlicha namoyon bo'lish shakllarini kuzatishimiz mumkin. Bitta oilada, bitta tarbiya sharoitida turlicha dunyoqarash va turlicha ma'naviy olamga ega bo'lgan farzandlarning tarbiyalanishi, yoki bitta sinfda, turlicha bilimga ega bo'ladigan bolalarning yetishib chiqishi, fikrimizga asos bo'ladi. I.Prigojinning fikricha, "Sistemadagi xilma-xillik bu - "bifurkatsiya o'yini", mahsulidir"⁸¹. Bifurkatsiya va nochiziqlik, sistemada cheksiz hilma-xil namoyon bo'lish shakllarini keltirib chiqaradi. Inson ma'naviy borlig'ida nochiziqlikni keltirib chiqaruvchi omil sifatida o'z-o'zini harakatlantirish va o'z-o'zini tashkillashtirishni aytishimiz mumkin. O'z-o'zini harakatlantirish va o'z-o'zini tashkillashtirish omili inson faoliyatining turlicha bo'lishini ta'minlab, ijtimoiy munosabatlarning rang-barangligini, murakkabligini va qiziqarli bo'lishini ta'minlaydi.

Namoyon bo'lish shakllarining xilma-xilligi va tashqi muhitga moslashish, bir-biriga bog'liqdir. Tashqi muhitga moslashishning turli kishilarda turlicha kechishi, namoyon bo'lish shakllarining xilma-xilligini ta'minlaydi. Tashqi ta'sirlarning o'zgarib borishi va unga nisbatan insonlarning moslashish jarayonining xilma-xil kechishi, harakatlanib, rivojlanibboruvchi sistemalardagi xilma-xillikni keltirib chiqaradi.

Bola dunyoga kelgach, ham biologik, ham ijtimoiy ruhiy, ham ma'naviy jihatdan shakllanib, rivojlanib borish jarayoni nochiziqi tarzda kechadi. Har bir bolaning inson sifatida shakllanish jarayoni, takrorlanmas, o'ziga xos kechadi. Bolani tarbiyalash jarayonining qat'iy, algoritmik ketma-ketlikka asoslangan, formulalarga tayanuvchi sistemasi mavjud emas. Shakl nuqtayi nazaridan oladigan bo'lsak, bolaning shaxs va inson sifatida shakllanish jarayoni chiziqli ko'rinishga ega. Bola dunyoga kelgach, dastlab oila muhitiga tushadi, ikkinchi bosqich maktabgacha ta'lim, boshlang'ich ta'lim, o'rta ta'lim, oily ta'lim bosqichlarida u bilim oladi, dunyoqarashi shakllanib, takomillashib boradi. Bir qaraganda, ushbu jarayon chiziqli xarakterga egadek tuyuladi. Chunki, boshlang'ich ta'limsiz, o'rta ta'limga yoki boshlang'ich ta'limdan birdan oily ta'limga o'tilmaydi. Bu qat'iy ketma-ketlikka, chiziqlikka bo'ysunuvchi jarayondir. Lekin mazmuniga e'tibor beradigan bo'lsak, ushbu jarayon uning barcha ishtrokchilarida o'ziga xos, takrorlanmas tarzda kechadi. Bitta sinfda o'qiydigan ikkita bir xil bilimli, dunyoqarashli o'quvchini yoki bitta oilada tarbiyalanayotgan ikkita bir xil bolani topish mumkin emas. Nochiziqlik insonda o'z-o'zini harakatlantirish jarayonini shakllantiradi va rivojlantiradi. Nochiziqlik inson oldiga u yoki bu alternativ yo'ldan birini tanlash imkoniyatini beradi. Insonda u yoki bu alternativ yo'ldan birini tanlash shunchaki tasodifiy tarzda sodir bo'lmaydi. Bu jarayon sistema elementlarining bir-biri bilan munosabatidan kelib chiqadi. Dissipativ, murakkab, nochiziqli, ochiq sistemalarda tanlash jarayonida barqarorlikka intilish hal qiluvchi rol o'ynaydi. Bifurkatsiya sistemaning beqaror holati hisoblanadi. Ushbu holatda tizim oldida bir necha yo'llar paydo bo'ladi. Barqarorlikka intilayotgan sistema ushbu

---

⁸¹ Пригожин И., Стенгерс И. "Порядок из хаоса". - М.: "Прогресс". 1986. – С. 182

yo'llardan birini tanlash imkoniyatiga ega bo'ladi. Ana shu holat inson ma'naviy borlig'idagi hilma-xillikni keltirib chiqaradi. Agar inson ma'naviy borlig'i nochiziqlilik xislatiga ega bo'lmasa, inson oldida doimo bitta yo'l bo'lsa, inson ma'naviy borlig'i o'zining jumboqliligini, sirlilik jihatini yo'qotar edi va insonning u yoki bu vaziyatdagi xatti-harakatini bemalol oldindan bashorat qilish imkoniyati paydo bo'lar edi. Bundan tashqari, agar chiziqli sistemalarda kichik ta'sirlar, kichik o'zgarishlarni, katta ta'sirlar, katta o'zgarishlarni keltirib chiqarsa, nochiziqli sistemalarda ana shunday mutanosiblik yo'qoladi. Kichik bir ta'sir, katta o'zgarishlarni keltirib chiqarishi mumkin. Masalan, Nyutonning boshiga olma tushib ketishi va butun olam tortishish qonunining ochilishi. Yoki, aksincha, katta ta'sir, kichik bir oqibatni keltirib chiqarishi ham mumkin.

Murakkab sistemalarni o'rganishga sinergetikaning yangidan yangi xulosalar berish imkoniyatini inobatga olgan holda rus faylasufi V.P.Branskiy sinergetikani "Yangi sifatlarning paydo bo'lishi haqidagi fandi"⁸², deb baho bergan. Chunki, sistemani tashkil etuvchi elementlarning turli tarzda variatsiyalanishi, nochiziqli tarzda tanlash imkoniyatining yuzaga kelishi, bifurkatsion holatlar, yangidan yangi sifatlarni keltirib chiqaradi. Bundan tashqari, fikrimizcha, inson ma'naviy borlig'ining atributiv jihatlaridan biri bo'lgan ijodkorlik ham jarayon sifatida nochiziqlilik prinsipiga amal qiladi. Ijod qilish jarayonida insonning ham aqliy, ham ruhiy olamida nochiziqlilik jihati mavjud bo'ladi. Buni yaratilayotgan ijod mahsullarining xilma-xilligida ham ko'rishimiz mumkin. Masalan, kulolning ko'za yasash jarayonini ijodiy jarayon deb oladigan bo'lsak, ko'zaning tuzilishini, hajmini belgilab olishning o'zida kulol olida bir necha muqobil variantlar mavjud bo'ladi. Yoki shoirning, yozuvchining ijod jarayonida ham so'zlarni, personajlarni, holatlarni tanlashda ijodkorning oldida nihoyatda ko'plab variantlar bo'lishi, ijod mahsullarining bir-biridan farq qilishini va xilma-xil bo'lishini ta'minlaydi. Demak, inson ijod qilishi jarayonining nochiziqlilik prinsipiga amal qilishi, ijtimoiy borliqdagi ko'p sifatlilikni, rang-baranglikni va xilma-xillikni ta'minlab beradi.

Inson tafakkur jarayonida nochiziqlilik prinsipining amal qilishi xususida gapirar ekanmiz, fikrimizcha, insonda iroda erkinligining mavjudligi sababli, insonning aqliy faoliyati, bilish jarayonida nochiziqlilikning namoyon bo'lishiga olib keladi. "Iroda erkinligi – har bir shaxsning individual erki, irodaviy mayli, xohish – istagi va ular orqali namoyon bo'ladigan erkin faoliyatidir"⁸³. Ushbu tushuncha ijtimoiy-falsafiy xarakterga ega bo'lib, insonning o'z xatti-harakatlarini o'z dunyoqarashiga ko'ra mustaqil belgilab olishini, mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatiga egaligini anglatadi. "Inson biror bir ishga azmu qaror etar ekan, yaxshilik va yomonlik, axloqiylik va axloqsizlik o'rtasidan o'ziga yo'l tanlaydi. Bu tanlov insonning o'ziga bog'liq bo'lganligi uchun inson axloqiy mas'uliyatga egadir"⁸⁴. Iroda erkinligi, o'z xatti – harakatini o'zi erkin tanlash imkoniyati, inson axloqidagi nochiziqlilikni ta'minlaydi. Chunki hayot faoliyati davomida insonning oldida turli yo'llar bo'lib, o'z e'tiqodi, o'z hayotiy qadriyatlariga tayangan holda ma'lum vaziyatda, ma'lum harakat tarzini

⁸² Бранский В.П. "Теоритические основания социальной синергетики" //Вопросы философии, 2002.- Б.116

⁸³ Маънавият асосий тушунчалар изохли лугати. - Т., 2013. - Б. 110

⁸⁴ Маънавият асосий тушунчалар изохли лугати.- Т., 2013. - Б. 110

tanlaydi. Iroda erkinligi inson hayotiy faoliyatida batamom erkinlikni anglatmaydi. Iroda erkinligi, aqlga muvofiqlikni, vijdon amriga va qonunlarga bo'ysungan holda o'z xatti-harakatini tanlashni nazarda tutadi.

Iroda erkinligi muammosiga tarixda turlicha yondashuvlar shakllangan bo'lib, fatalizm va volyuntarizm ta'limotlari aynan ushbu masalaga qaratilgan. "Fatalizm lotincha fatalis so'zidan olingan bo'lib, taqdirga oid, muqarrar, degan ma'noni bildiradi"⁸⁵. Fatalizm tushunchasi, diniy tushuncha bo'lib, unga ko'ra inson xudo tomonidan yaratilgan paytidayoq hayot yo'li, taqdiri qat'iy belgilab qo'yilganligini nazarda tutadi. Boshqacha qilib aytganda, taqdiri azal, inson taqdiriga yozilganidan boshqa hech narsa qilolmasligi, fatalizm ta'limotining mazmuni hisoblanadi. Ushbu yondashuv inson va uning hayotiga chiziqli yondashuv hisoblanib, insonda o'z xatti-harakatiga nisbatan ma'suliyatini pasaytirib, taqdirning "passiv" quliga aylantirib qo'yadi. Bunday yondashuv sharqda musulmon falsafasi, xususan, kalom falsafasida ustuvor bo'lgan. Lekin Sayid Axmadxon, Abu Kalom Ozod, Muhammad Iqbol kabi ko'plab musulmon falsafasi namoyondalari fatalizmni tanqid qilib, inson o'z hayoti, taqdiri uchun o'zi ma'sul ekanligini ta'kidlab o'tishadi. Chunki insonga ong berilgan bo'lib, oqilonalik yordamida yaxshilik va yomonlikni bir-biridan farqlay olish qobiliyatiga ega bo'ladi.

Iroda erkinligi masalasi volyuntarizm ta'limotida ham ko'rib chiqilgan bo'lib, bu ta'limot nemis faylasuflari Shopengauer va Nitsshe tomonlaridan ishlab chiqilgan. "Volyuntarizm lotincha voluntas so'zidan olingan bo'lib, iroda degan ma'noni bildiradi"⁸⁶. Ushbu ta'limotda instinktiv tarzda shakllangan iroda insonning barcha intilishlarining asosida turishi ta'kidlab o'tiladi. Unga ko'ra, "inson irodasi erkin bo'lib, turli hayotiy vaziyatlarda uning oldida bir necha yo'llar, variantlar bo'lib, ulardan birini tanlash inson ixtiyoridadir"⁸⁷.

Fikrimizcha, inson axloqida, umuman, ma'naviy borlig'idagi nochizozlik, xilma-hillikni ta'minlaydigan yana bir omil bu – insonda hayotiy ideallarning turlicha bo'lishidadir. Gap shundaki, turli insonlar turlicha hayotiy ideallarga egadirlar, turlicha hayotiy maqsadlar bilan yashaydilar. Hayotiy maqsadlar esa insonni hayot yo'lida yo'naltiruvchi, u yoki bu yo'lni tanlashga undovchi kuch hisoblanadi. "Ijtimoiy tezaurus bu – ijtimoiy tuzilmalarda, xususan, insonda ham ma'lum sharoitda va vaziyatda bir necha imkoniy holatlarning mavjud bo'lishidir"⁸⁸.

Bugungi kunda insonlarning tabiatga, jamiyatga, o'z navbatida, tabiatning, jamiyatning inson hayotiga ta'siri ortib bormoqda. Tabiatga ko'rsatilayotgan har qanday ta'sir insonlar hayotida ham o'z aks ta'sirini topadi. Inson va tabiat o'rtasidagi munosabatni to'g'ri yo'lga qo'yish, insonni o'z xatti-harakati uchun ma'suliyat hissini oshirish nihoyatda muhimdir. Garchi insonga o'z faoliyatini erkin tanlash imkoniyati berilgan bo'lsa-da, ushbu tanlovida har doim o'z manfaatlarini birlamchi deb bilish insonning tabiatga nisbatan noto'g'ri munosabatini shakllanishiga, natijada global ekologik muammolarni kelib chiqishiga sabab bo'lgan. Yoki ijtimoiy munosabatlarga

⁸⁵ Фалсафа қомусий луғат. - Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2010. – Б. 372

⁸⁶ Маънавий асосий тушунчалар изоҳли луғати. - Т., 2013. - Б. 49

⁸⁷ Гуннар Скирбекк, Нилс Гиле. История философии. - Москва: Владос, 2000. - Б. 592

⁸⁸ Бранский В.П. "Теоритические основания социальной синергетики" // Вопросы философии 2002. - Б. 117

kirishishda ham inson tanlash imkoniyatidan to'g'ri foydalansa, o'z tanlovida insonparvarlik, axloq me'yorlari, oqilonalikk tamoillariga tayansa, hayotiy tanlovlari nafaqat o'sha insonning o'z hayotiga, balki atrofdagilar hayotiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Курдюмов С.П, Князева Е.Н. Основные принципы синергетического мировоззрения. - М., 2004. - С. 96
2. Рябов А.С. Категория случайности в свете синергетики // <http://www.dslib.net/ontologia/kategorija-sluchajnosti-v-svete-sinergetiki.html>
3. Лебедев С. А. Философские науки: Словарь основных терминов. - М., 2004. – С. 320
4. Пригожин И., Стенгерс И. “Порядок из хаоса”. - М.: “Прогресс”. 1986. – С. 182
5. Абдурахмонов А. Синергетика методи ҳозирги замон фанида // Синергетиканинг табиий- илмий ва фалсафий муммолари. - Н.: НамДУ., 2009. – Б.37.
6. Абдурахмонов А. Синергетика методи ҳозирги замон фанида // Синергетиканинг табиий- илмий ва фалсафий муммолари. - Н.: НамДУ., 2009. – Б.37
7. Бозаров Д. Синергетик парадигма. – Т., Тафаккур, 2010. -Б. 20.
8. Курдюмов С.П., Князева Е.Н. Синергетика: нелинейность времени и ландшафты коэволюции. - М.: Едиториал. 2007. - Б 19
9. Қодирова З. Синергетик тафаккур ва ижод // Синергетиканинг табиий-илмий, фалсафий муаммолари. - Н.: НамДУ., 2009. 94-95 б.
10. Бранский В.П. “Теоритические основания социальной синергетики” // Вопросы философии, 2002. - Б 117
11. Пригожин И., Стенгерс И. “Порядок из хаоса”. - М.: “Прогресс”. 1986. – С. 182
12. Бранский В.П. “Теоритические основания социальной синергетики” //Вопросы философии, 2002.- Б.116
13. Маънавият асосий тушунчалар изоҳли луғати. - Т., 2013. - Б. 110
14. Маънавият асосий тушунчалар изоҳли луғати.- Т., 2013. - Б. 110
15. Фалсафа қомусий луғат. - Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2010. – Б. 372
16. Маънавият асосий тушунчалар изоҳли луғати. - Т., 2013. - Б. 49
17. Гуннар Скирбекк, Нилс Гиле. История философии. - Москва: Владос, 2000. - Б. 592
- Бранский В.П. “Теоритические основания социальной синергетики” // Вопросы философии 2002. - Б 117